

Ljerka Schiffler-Premec

ZNANSTVENA SPOZNAJA I ENCIKLOPEDIJE

SAŽETAK. Autorica se usredotočuje na neka pitanja i dileme vezane uz činjenicu višestoljetne prisutnosti enciklopedije (ili ideje enciklopedizma) u povijesti zapadnoeuropske kulture i mišljenja. Primjerice, to je odnos razvoja znanja i spoznaja, znanja i njegova prenošenja, znanja i ljudske djelatnosti, istine i ideologizacije, zdravog razuma i znanstvenog uma, te pitanje univerzalnih znanstvenih istina. Kroz to se promišlja različita uloga, položaj i značenje enciklopedija tijekom kulturnopovijesnih razdoblja. Unutar epistemološkog sustava novovjekovnih društvenih znanosti, gdje obratu tradicionalnog ljudskog znanja odgovara i nova enciklopedija, istražuje se bit enciklopedijskog. Primjerima iz starije i novije europske filozofske literature, kao i iz hrvatske kulturne povijesti, autorica potkrepljuje svoju tezu o nepromjenjivoj biti enciklopedije kao živog, univerzalno naslijeđenog povijesnog sjećanja sadržanog u svakom ljudskom projektu svijeta.

Promišljajući filozofski karakter ljudskoga znanja, znanstvene spoznaje svijeta i njen transfer u enciklopedijski obuhvatni sustav, a u okviru povijesti mišljenja Zapada, nameću nam se određena pitanja o: 1. samoj znanosti kao načinu interpretacije svijeta, 2. dosezima i granicama spoznaje i 3. mogućnostima enciklopedije kao epohalno-povijesne slike svijeta.

Mijena svijeta u njegovoj misaonoj strukturi, mijena karaktera spoznaje kao i raznolikosti u razumijevanju znanosti sâme (nerijetko se ta uzima kao sinonim za ideologiju), konačno transformacija ciljeva i sadržaja znanja i karakter znanstvenih spoznaja, reflektiraju se na enciklopedijski rad (sustav) i njegov odnos spram zbilje.

S obzirom na činjenicu višestoljetnog opstanka enciklopedije kao takve i na njenu aktualnost, uza svu raznolikost motrišta novovjekovnog duhovnoga znanstva o ideji enciklopedizma i enciklopedičkoga koncepta, o »enciklopedijskoj slici kao biti čovjekove ljudskosti«,¹ pokušat ćemo za ovu priliku² artikulirati tek neka od mnogih pitanja, vezanih uz naslovom naznačen odnos. Sva bi se, naime, mogla usredotočiti na ono »zašto« i »čemu« enciklopedije, na njezinu bit i mjesto koje ona ima u izgradnji čovjekova svijeta, s obzirom na njezinu vezu s ljudskim znanjem i njegovim tumačenjem, komunikacijom.

Ili, drugim riječima, kako se, po mišljenju, iz spoznaje novovjekovne znanosti profilira mjesto i uloga enciklopedijskog nastojanja i ideje enciklopedizma kroz povijest ljudskog mišljenja?

¹ R. Barthes, *Image, raison, déraison*, u: *l'Univers de l'Encyclopédie*, Paris 1964, p. 52.

² O odnosu filozofskog mišljenja i ideje enciklopedizma šire, usp. knjigu autorice ovoga rada, *Ideja enciklopedizma i filozofijsko mišljenje*, Zagreb 1989.

Kao historiografi ljudskog uma, filozofi se, barem ne kao činovnici mišljenja, prema Adornu, promišljajući totalitet iskustva bića i mišljenja, kako to pokazuje povijest Zapada, suočavaju s *problematičnošću* pojmovno definirane uspostave svijeta i sustavnosti istinski spoznatoga bitka.

Kakvo se otkriva lice enciklopedije u svagda novom viđenju svijeta, gdje se brišu granice između značajnog i fiksnog i promjenjive strukture cjeline, gdje više nema negdašnjega univerzalnog važenja? Kakva nam se otkriva bit enciklopedije za grobljem definicija i »otmjenoj ništavnosti stvari«?

Na dugom putu ideje enciklopedizma čuvan je povijesni ideal fundamentalnog epistemološkog zahtjeva za cjelinom koji karakterizira zapadnjačko mišljenje, po slici kruga i veličanja sistematskog uma. Od antičkog modela zajedništva čovjeka i univerzuma, mišljenja odgovarajućeg ustrojstvu univerzuma, teorije korespondencije, pa do obrata tradicionalne koncepcije znanja u univerzalnemu teatru ljudske povijesti u kojem više nema d'Alembertova povlaštena mjesta mislića nad cjelinom znanja, već ravnopravnost smjerova fragmentarizirana znanja, prirodne raščlanjivosti cjeline, promjenjivoga znanja o činjenicama, enciklopedija jednako ostaje prvi informativni vodič.

Pri svemu tomu, moderna je enciklopedija od klasične zadržala to bitno određenje kao *mimesis* sveukupna znanja, zadržavajući svoju komplementarnost s filozofijom (još od njena mjesta u okviru starih *artes liberales* u njenu zahtjevu za obuhvaćanjem cjeline, savršenstvom kruga). Od pansofijskih težnji europskih reformatora enciklopedijskog *descriptio globi intellectualis*, preko pokušaja velikog filozofskog stoljeća da upravo enciklopedijom osnuje savez protiv tiranije, fanatizma i zabluda, pripremajući duhove za građansku revoluciju i kulturni preporod, kroz ideje predstavnika znanstvenog racionalizma 17. stoljeća, ekspanzije društvenih znanosti i ideje *djelotvorne* znanosti i djelotvornoga znanja, moći znanstvene istine u preobražaju društva u cjelini, zasnovanih na novoj vjeri u čovjeka i prirodu 18. st.,³ pa do, konačno, instrumentalizma moderne znanosti, pratimo trajnu ljudsku težnju za enciklopedijom. Naime, za enciklopedijskim sabiranjem, sistematskim raščlanjenjem totaliteta znanja, za njegovim očuvanjem i zaštićenošću od vremena, kao jednim od znakova optimističke slike svijeta i njene pretpostavke — *kumulativnog* napredovanja znanja i znanstvene spoznaje i istine.

U osvitu svjetovnih znanosti i tijekom njihova osamostaljanja, zajedno sa sviješću o njihovu napredovanju, širenju područja znanja, javlja se i sumnja u snagu ljudskog uma za konačnim odgovorima. Zajedno s napredovanjem znanja rastu i ona neistražena, nepoznata područja.

U govoru što ga suvremenicima i potomstvu upućuje kraljevski kancelar, Bacon Verulamski, svjestan neizvjesnih putova i varljive sličnosti stvari i znakova ovog svijeta, građena poput labirinta, a i sâm željan pribaviti sigurnija, pouzdanija svjedočanstva spoznaje, dalekovidno poručuje:

*Neka se čovjek sjeti i smrtnosti... pa neka ne vjeruje da se u toku jednog ljudskog vijeka uopće može dovršiti djelo, nego neka prepusti i potomcima da rade oko njega; neka naposljetku znanosti ne traže preuzetno u stanicama ljudskog duha, nego čedno u jednom većem svijetu.*⁴

Već i hrvatski filozof renesanse, Frane Petrić, svjestan ograničenosti ljudske spoznaje piše svoj veliki filozofski sistem. Enciklopedističke kulture i obrazovanja, utemeljujući

³ »Svaka znanost napreduje samo svojom filozofijom«, piše prirodoslovac, pisac Zoološke filozofije, J. B. Lamarck.

⁴ F. Bacon, Novi Organon, Zagreb 1964.

filozofski odnos spram sveukupne mape znanja svoga i ranijih vremena, čini ga svima dostupnim, isto onako što su to prije njega svaki na svoj način činili i M. Marulić i P. Skalić, začetnik enciklopedije u modernom smislu. Sveukupno znanje prošlosti nije nešto mrtvo, prošlo, nego živ sadržaj koji za sebe iznova otkriva kao poticajno svako vrijeme. I kad u svom *Predgovoru Enciklopediji filozofijskih znanosti*, stoljećima kasnije, upozorava na tu istinu Hegel, i filozofi klasičnog njemačkog idealizma, veličajući »mladalački užitek nove epohe koja počinje u carstvu znanosti«, ⁵ a s obzirom na novovjekovni prevrat u sustavu znanja, svejednako zatječemo invarijantnu bit ideje enciklopedizma. Onako kako je aktualizira Hegel, a u novije vrijeme Jaspers i niz drugih mislilaca, ideja enciklopedije dopunjuje svoju biografiju.

U novovjekovnoj narušenoj ravnoteži praktičkog uma i znanstvenog razuma, znanja i mišljenja, u opasnosti dominacije pozitivnoga znanja, preostaje tek izvjesnost: ukoliko nije promišljanje i prosudba znanoga, kritička konotacija, znanje prestaje biti suodnosno životu, izvor novomu, enciklopedija prestaje biti orijentir mišljenju, ono »duhovno blago« »duhovnih očiju« kako drži Marulić, »hasnovita mudrost« domaćih prosvjetitelja, na službi i korist životu, faktor integracije i humanizacije, sredstvo jačanja svijesti o sebi i vlastitu identitetu, izgradnje nacionalne kulture, prema Albertu Bazali.

Zauzimanje za duhovnu i moralnu odgovornost pri operiranju činjenicama, sa sumnjom u autoritete i apologete ma koje vrste, kako to u svoj program izdavanja enciklopedija ugrađuje Miroslav Krleža, svom širinom i duhom enciklopedista, znači upravo zagovor kritičkog stava spram odgovornosti onih koji za sebe samo osvajaju gospodstvo nad mišljenjem, danas kao i jučer. Ciljevi i zadaci enciklopedije bitno su drugi.

Na jednome mjestu u svojoj *Filozofskoj autobiografiji*, Karl Jaspers ističe zadatak enciklopedijâ, kako ga on sam vidi, pogađajući bit i vrijednost enciklopedijskoga nauma:

Za razliku od velikih enciklopedija kao zbirki građe koje su rezultat zajedničkog rada mnogih, koje su prijeko potrebne i koje zaslužuju priznanje, ukupna slika koju pojedinac, imajući u vidu filozofske ciljeve, pokušava da napravi, mora kao zadatak drugačije da se postavi: dati ne sav materijal, ne sveobuhvatno znanje, već sažet prikaz osnovnih shema historijske koncepcije potkrepljen značajnim primerima: probuditi smisao za historijsku celinu, hijerarhijski poredak i veličinu, a i zanimanje za malobrojne, zaista velike ljude; dati orijentaciju u onom suštinskom što karakteriše epohu, u stvarnim problemima, u snagama koje deluju u mišljenju; ... učiniti primetnom samu historičnost — za razliku od apstraktne opštosti. ⁶

Jednako kao što je negda Bacon ironijski i skeptički motrio na ideju cjeline, smatrajući je prividom savršenosti, uočivši dinamizam znanja i bitnim mišljenja smatrao traganje i neprestano *prelaženje*, kao put po nesigurnu svjetlu koje načas zasvijetli, a potom se skriva, na isti način Jaspers, iz posve drugoga misaonog kuta, apostrofira djelatnu snagu mišljenja, uključujući tu historičnost kao bitnu dimenziju. Smisao za historijsko, za ljudske vrijednosti činjeničnog, atakira na fetišizam znanja, na njegovu moguću ideologizaciju, potičući sumnju u sve ono što samo izvana nalikuje znanosti, a u osnovi predstavlja pseudoznanost, atakira na mogućnost uspostavljanja i održavanja mitologija bilo koje vrste.

Kroz povijest i genezu enciklopedija kao povijesti čovjekovih pitanja i odgovora, iz enciklopedije kao svojevrсна *signum temporis*, izraza društvenih *realia* i ljudskih *ideala*, očitati je vezu čovjeka i njegova svijeta, jednako kao i sudbu znanosti. Poslije totalne znanosti 19. stoljeća, otkrivanjem novih veza i odnosa među stvarima, kognitivne prakse

⁵ G. W. F. Hegel, Enciklopedija filozofijskih znanosti, Sarajevo 1965, str. 20 (Iz Predgovora II izdanju).

⁶ K. Jaspers, Filozofska autobiografija, Novi Sad 1987, str. 139.

i novih aspekata poznatog, ispreplitanja novih i starih ideja, uvećava se upitnost odnosa otkrivačkog, kreativnog i njegovih formulacija, apodiktičkog jezika znanosti i stupnja eksplicitnosti, prenosivosti spoznaja.

Teoretičar »nove fizike«, Henri Poincaré, svjestan je činjenice, i to kaže, kako sav ljudski govor jest približan, a naše formule zahtijevaju svakog časa nove članove.⁷ Pojmovi klasične prirodne i duhovne znanosti neprestance se redefiniraju, ovisno o stajalištima i prosudbama, pojave i činjenice podložne su naoko i stvarno različitim tumačenjima i prikazima, znanstvenu istinu moguće je iskriviti, ona može biti i nepotpunom, baš kao i podudarnost spoznavanja i spoznatljivog, stvari i pojmova, biti i pojave. Stoga i enciklopedije tako brzo zastarijevaju, sadržaji naizgled pouzdanih pojmova prazne se. Pojmovi kao što su primjerice priroda, vrijeme, rad, tehnika, kauzalnost, egzistencija, čovjek, sloboda, humanum, etičnost, moral, ljepota, doživljavaju najrazličitija, čak i potpuno oprečna određenja u enciklopedijskim specijaliziranim rječnicima. Na isti način znanstvena otkrića prošlosti ostaju vrijednostima, ali parcijalnim. Iz tog neobičnog odnosa koji ima prema znanosti i znanju, čovjek je još ostao tradicionalno biće koje aristotelovski teži znanju, jedino je njemu dana težnja za spoznajom, ali, sudeći svagda iz perspektive znanja vlastita vremena, mijenjajući perspektive, on uvijek iznova otkriva dalekosežni karakter međuzavisnosti znanstvenoga diskursa (»često su naše najuzvišenije težnje tako povezane a da to i ne znamo, s vrlo zastarjelim i najsmješnijim predrasudama«⁸).

Univerzalist Poincaré, uvjeren u živu potrebu za jedinstvom znanja koja se svagda postavlja u novim oblicima, u potrebu novovjekovlja za jednim obuhvatnim sistemom, Poincaré ne sumnja u znanost budućnosti kao uzajamnu sintezu i u prednost koju za čovjeka ima njegovo druženje sa znanstvenom istinom, niklom iz strasti koja nadahnjuje znanstvenika i kojom on sudjeluje u gradnji znanosti kao kolektivnog djela čovječanstva. Ideja jedinstva znanja nije strana mnogim novovjekovnim filozofima znanosti, koji, poput Weizsäckera u njoj vide odraz jedinstvene slike svijeta, upravo njenu osnovu (*pan-opticum*).⁹

Enciklopedija kao zapis ostručenja svijeta, mjesto je očuvanja čovjekova povijesnog sjećanja, čovjekova duhovna i moralna veza sa svijetom, gradnja kolektivnog iskustva, ljudski projekt svijeta. Tim *projektiranim*, kao unutarnjom strukturom, enciklopedija se brani od vlastitog, sutra već istrošena bogatstva. Ona je više od zbirke činjeničnog, muzealnog, konzerviranog, nego je *stav* spram tradiranog znanja, zbir razumljenog. Ona jest totalitet spoznatog, *kružni* hod zbiljskog života znanja, ono *enkyklios paidela*, odnos znanja i stava, kritička njegova prosudba. Ona »univerzalnost objektivirajućeg mišljenja koja se obrazovala u znanosti«, o kojoj govori J. Habermas.¹⁰ Da je tomu tako, temeljem je perzistiranje *potrebe* za enciklopedijom, očuvanje *ideje* enciklopedizma, njen nikad dokončani oživotvoreni sadržaj u međuzavisnostima znanja, čak i uzevši u obzir da se kompleksno područje znanja odupire formi enciklopedijskog obuhvata¹¹:

U mnogo navođenoj ideji o cjelini, ili u stalno zahtijevanom sistemu svih nauka, krije se težnja da se ovo neophodno učini dostupnim pomoću sastavljanja dijelova, težnja koja ne

⁷ H. Poincaré, Teorija nove fizike, u: Znanost i hipoteza, Zagreb 1989, str. 134.

⁸ ib.

⁹ »Živo jedinstvo nauke pretpostavlja neposredan čovjekov odnos prema stvarnosti, čije metodsko istraživanje jest zadaća nauke«, piše R. Wisser, v. Odgovornost u mijeni vremena, Sarajevo, 1988, str. 229.

¹⁰ J. Habermas, Tehnika i znanost kao ideologija, Zagreb 1986. Da je tomu tako, temeljem je perzistiranje *potrebe* za enciklopedijom, očuvanje *ideje* enciklopedizma, njen nikad dokončani oživotvoreni sadržaj u međuzavisnostima znanja, čak i uzevši u obzir da se kompleksno područje znanja odupire formi enciklopedijskog obuhvata.

¹¹ usp. I. Prigogine, I. Stengers, La nouvelle alliance, Métamorphose de la science, Paris 1980, str. 78.

može dospjeti do cilja, jer je temeljnim opredmećenjem, koje tek omogućuje istraživanje, već zagradila put sebi i nacrtima predmetnih područja, koji rezultiraju iz istraživanja i upravo time izazvala, premda ne i stvorila neophodno. U specijaliziranosti moderne nauke, viđenoj često kao znak propadanja, kojoj bi se željelo doskočiti novom univerzalnošću i novim enciklopedizmom, nametljivo izlaze na vidjelo oblasti i struke, predmetna područja i sektori.¹²

Sve više ispitujuća obrada stvarnosti, moderna je znanost suočena s vlastitim nedoumicama i nesigurnošću. Kao da opet izranja stara Baconova sumnja i svijest o granicama znanja — o pojmovima i pojavama, ličnostima i povijesnim istinama, značenjima i vrijednostima koje enciklopedija čuva i učvršćuje, izdiže ili anulira. Svoju vezu s prošlošću, naime, čovjek postupno i neprestance tek otkriva. Mnoga su značenja zagubljena, mnoge vrijednosti marginalizirane tijekom ideoloških uporaba, mnogi pojmovi više nemaju općenita važenja, ona klasičnih enciklopedija. Mnogi su pojmovi iščezli, ili pak zamijenjeni novima, mnogi su zaboravljeni, ali su im sadržaji prezentni u zbilji. U tom smislu stalna je potreba za redefiniranjem, revizijom historiografskih kategorija u povijesno izmijenjenim kontekstima. S druge strane, suvremeni je svijet i dalje podložan stanovitim kategorijama klasičnog mišljenja. Tek vezom preko nas, preko čovjeka, događa nam se, događa se čovjeku njegova kulturna, književna, filozofska, umjetnička i svaka druga prošlost. Enciklopedija tako može svjedočiti duhovnu povijest pamćenja, jednako kao i povijesna zaborava; može učvrstiti spoznaju o nama samima, otkriti vrijednosti ili omogućiti njihovo prepoznavanje. Posljednji svezak enciklopedije još jedino može biti sama živa ljudska povijest, univerzum djela kao garancija osmišljenja čovjekove prolaznosti.

Da zaključimo.

S filozofskog motrišta, u mijeni svjetsko-epohalnih odrednica enciklopedijsko nastojanje vidimo kao konstantu s promjenjivim redom veličina i promjenjive skale vrednovanja teorijskih složaja (idejnih, kulturnih i općedruštvenih) koji se stalno dograđuju odnosno razgrađuju, ovisno o duhovnom stajalištu sabiratelja odnosno sistematičara.

U enciklopedijama vidimo njihovo vrijeme, koliko se mišljenje slaže s najnaprednijim spoznajama određena vremena, vezuje li se enciklopedija za znanstvenu istinu ili etablirano mišljenje, autoritet ili um.

Bit enciklopedije vidimo u vjekovnoj ljudskoj potrebi za osmišljenjem cjeline znanja i spoznajom zbiljnosti. A ona jest svagda drugo od činjeničnog, biografskog, od serije intelektualnih biografija i konačnih definicijskih rješenja. Prije da se upisuje u povijest konkretnih, što znači cjelovitih (concrescere) pitanja, čovjeka o sebi samomu, svom vremenu i ustrojstvu cjelokupne svjetske zgrade, o onomu *odakle i kamo*. Takvom svojom, povijesnom konotacijom, enciklopedija još jedino može biti kulturno i civilizacijsko pomagalo onima što traže odgovore, putokazom u izgradnji cjelovita pogleda na svijet i svijesti o vlastitoj pripadnosti kao pojedinca i o vlastitu identitetu kao narodu, nacionalnom i kulturnopovijesnom identitetu i očuvanja vlastite biti.

SCIENTIFIC KNOWLEDGE AND ENCYCLOPAEDIAS

SUMMARY. The author focuses on some of the questions and dilemmas correlated with the fact of the centuries-old presence of encyclopaedias (or the idea of encyclopaedism) in the history of West-European culture and thought: namely, the relations of the development of knowledge and cognition, of knowledge and its transfer, of knowledge and human activities, of truth and ideologization, of common sense and scientific mind, as well as the question of universal scientific truths. The different roles, status and significance of encyclopaedias in various cul-

¹² R. Wisser, op. cit., str. 347.

tural-historical periods are considered too. The essence of encyclopaedism is studied within the epistemological system of modern humanities in which the new encyclopaedia corresponds to the changes of traditional human knowledge. The thesis that the unchangeable essence of encyclopaedia as a living, universally inherited historical memory is contained in each human construction of the world is proved by examples from traditional and recent European philosophical literature and from Croatian cultural history.